

FOLKLORSHUNOSLIK TADQIQI

Epik ot obrazining tarixiy asoslari

Abdumurod Tilavov¹

Abstrakt

Maqolada dostonlardagi epik ot obrazining badiiy jihatdan mukammal tasviriga sabab bo'lgan tarixiy asarlar tadrijiy tarzda beriladi. Otning turkiy xalqlar tarixida tutgan o'rni, bu borada tarixchilarning e'tiroflari, qadimiy qo'lyozma manbalarda ot bilan bog'liq topilmalar, xullas, turkiy xalqlar mafkurasi dostonlardagi jangovar ot obrazi bilan qiyoslanadi.

Xalq dostonlarida tasvirlangan jangovar otlarga xos xususiyatlar sifatida ularning tabiiy otlar orasidagi eng mukammali, ayni paytda mifologik va totemistik e'tiqodiy tasavvurlarda ifodalangan ot xususiyatlariga ham ega ekanligida ko'rinmoqda. Shu jihatdan dostonlardagi jangovar otlar chinakam tulpor bo'lishlari uchun bevosita yoki bilvosita suv otlari hamda samoviy otlarga bog'liq bo'lishligi shart deb anglangan.

Biz ushbu maqolada xalq dostonlarida epik ot obrazining yaratilishiga asos bo'lgan tabiiy, diniy-e'tiqodiy tayanchlarni va qarashlarni botartib ravishda bir-bir qarab chiqamiz.

Shuningdek, maqolada "zotli ko'chmanchi mavaniyer", "hayvon – ona" an'ana va ishonchlari, "Devonu lug'otut-turk" va ot bilan bog'liq turkiy so'zlar izohi, qarvosh xalq dostonlaridagi ot obrazi borasidagi tahlil va talqinlar o'rin olgan.

Kalit so'zlar: *Epik ot obrazi, turkiy mifologiya, tarix, yozma yodgorliklar.*

Kirish

Otning o'zbek xalqi hayotida tutgan o'rni beqiyos. Ayniqsa, ot asosiy ulov vositasi bo'lgan o'tgan asrlarda uning bahosi yanada ortgan. Otning O'zbekiston tuprog'ida juda qadim zamonlardan qo'lga o'rgatilib, undan keng foydalanganligini arxeologik va etnografik adabiyotlar tasdiqlaydi. O'zbek xalqining ot bilan bog'liq e'tiqodiy, hayotiy va badiiy-estetik qarashlarini xalq dostonlarida

¹Tilavov Abdumurod Xolmurotovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: a.tilavov@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2428-7547

Iqtibos uchun: Tilavov A.X. 2022. "Epik ot obrazining tarixiy asoslari". *O'zbekiston: til va madaniyat* 1 (2): 76-91.

keng kuylangan ot obrazi yanada mukammalroq tasavvur etish imkonini yaratadi.

“Dostonlarda ot juda muhim o‘rin egallaydi. U qahramonning muvaffaqiyatga erishuvi yo‘lida xizmat qilib, g‘oyat mushkul vazifalarni bajaradi, qahramonga katta yordam beradi. Qahramon otga ega bo‘lganligi tufayli istagiga erishadi. Shu narsa xarakterliki, epik ot qatnashmagan bironta qahramonlik dostonini topish qiyin. Ot qahramonning safari va kurashlarida doimiy yo‘ldoshi, ishonchli qo‘ldoshi va yaqin do‘stidir” [Zarifov 1967, 65].

O‘zbek xalq dostonlarida epik ot obrazining o‘ta mukammal darajada ishlanganligi o‘z vaqtida folklorshunoslarimiz [Zarifov 1968, 70] tomonidan qayd etilgan va bu O‘rta Osiyoning tabiiy sharoiti, bu yerda yashagan xalqlarning hayoti, tarixi bilan bog‘liq deb to‘g‘ri ko‘rsatilgan. Chindan ham bizning xalqlarimiz xo‘jaligi, turmushida otning o‘rni, xizmati kattadir. Ayni paytda otga bo‘lgan e‘tiqod uni totem sifatida qadrlash, alohida sifat va fazilatga ega otlarni g‘ayritabiiy shajaraga egaligi haqidagi qarashlar ham epik ot obrazining mukammal ishlanishida muhim o‘rin egallagan. Professor Hodi Zarif o‘zining mashhur “Jangovar ot obrazining qadimiy asoslariga doir” maqolasida haqli ko‘rsatib o‘tganidek, “doston va ertaklarda epik otlarning tabiiy otlardan farq qiladigan alohida xususiyatlari ham bor. Bunday xususiyatlar, bir tomondan, tabiiy naslli otlarda mavjud sifat va xarakterlarni bo‘rttirib, badiiy bo‘yoqlar bilan bezab ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan, miflarda mavjud xususiyatlar bilan bezalgan holda namoyon bo‘ladi, uchinchidan, ularda totemizm elementlari ham uchrab turadi” [Zarifov 1968, 69].

Asosiy qism

Turkiy xalqlar tarixiy obidalarida, otning muqaddas hayvon sifatida tan olinishini tasdiqlovchi daliliy ma‘lumotlar, udumlar bizgacha yetib kelgan. Bu ma‘lumotlarni alohida-alohida qayd etish, ularda xalq ishonchlarining qaysi jihati namoyon bo‘lishini o‘rganish, geografik nuqtai nazardan tarqalishini kuzatishsiz ot obrazi tarixiy ildizlarini tahlil etish mumkin emas.

Turkiy xalqlar tarixini otsiz tasavvur qilish mumkin emas. Chunonchi, ota-bobolarimiz ilohiy mo‘jiza sanalmish bu hayvonning inson hayotidagi ahamiyatini birinchilardan bo‘lib juda yaxshi bilgan va uni ardoqlash, tarbiyalash, undan foydalanish borasida boshqa ko‘plab xalqlarga o‘rnak bo‘lgan xalqdir. Bu xususiyat nafaqat bizning tarixchilarimiz, balki g‘arb olimlari tomonidan ham e‘tirof etilgan. Masalan, U.V.Shmidt bu borada olib borgan tadqiqotlari natijasida

quyidagi xulosaga keladi: "O'rta Osiyoda yerlashib olgan va yovvoyi hayvonlarni qo'lga o'rgatishni boshlagan ilk qavm turkiy qavm bo'lgan. Ot birinchi marta turkiylar tomonidan qo'lga o'rgatilgan va ular otga mingan birinchi insonlar edilar" [Kafeso'g'li 1988, 102]. Ajdodlarimiz o'tni dunyoga tanitgan, bu bilan insoniyat tarixida muhim burilish va o'zgarish yasagan millatdir. Tarixchilar "otli cho'pon" yoki "ko'chmanchi otli madaniyat" deb ataluvchi madaniyatning o'rta-ga chiqishini va otning qo'lga o'rgatilishini bevosita qadimgi turkiy xalqlarga bog'lash mumkinligini, insoniyat tarixida erishilgan bu muvaffaqiyat boshqa qavmlar va madaniyatlarning rivojlanishida katta ta'sir ko'rsatganligini qayd etishadi. V.Eberxard xitoyliklar otga minish san'atini faqatgina miloddan avvalgi 300 yillarda Osiyo xunlaridan o'rganganligini aytadi ["Ulku" jurnali 1975, 2].

IV-VI asr G'arb manbalari (A.Marjellinus, Sh.Gladianus, A.Sidonius, Zosimos)ga ko'ra, "Endigina oyoqqa turgan xun bolasi-ning yonida egarlangan ot tayyor turardi... Xunlar ot ustida yeyishar, ichishar, savdo-sotiq qilishar, suhbatlashar va uxlashar edi. Ot va boshqa qavmlarni faqatgina ustida olib yurar, lekin xunlar otning ustida hayot kechirishardi" [Древные авторы о Средней Азии 1940, 75].

"Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostonida go'rda tug'ilgan chaqaloq-ning jinsini aniqlash uchun egardan foydalaniladi. "Sinab bilayin, shu bola o'g'ilmikin, qizmikini", deb egar bilan uch oshiqni bir yoqqa qo'ydi. Ikki qo'g'irchoq bilan ro'molni go'rning bir yog'iga qo'ydi. Poylab yotdi. Go'ro'g'li... egarni minib, "chuv-ha, chuv-ha, ot qo'y, qaytma, boxabar bo'linglar", – deb egarni asta-asta qimirlatib, go'rdan ancha uzoqlab ketdi" [Po'ltan shoir 1967, 54].

Ot ota-bobolarimizning to'yida ham, azasida ham birga bo'lgan. Kelinni chiroyli qilib bezatilgan otda olib kelish, ot hadya qilish odati hali hanuz yo'qolgani yo'q. Janoza marosimida bir o'tni dumi kesilgan yo bog'langan holatda olib kelinishi, hatto jangchi o'lsa, uni egar-jabduqli oti bilan birga ko'mish udumi ajdodlarimiz o'tmishida mavjud bo'lgan. Binobarin, Bo'zqir-turk qavmlariga oid qabristonlardan, Osiyo-Xun imperatorligiga oid qo'rg'onlardan, O'rta Osiyoda olib borilgan qazilma ishlari davomida juda ko'p ot suyakla-ri-ning topilishi ham bejiz emas. Umuman, ot boshqa hayvonlardan egasiga sodiqligi, aqliligi va nihoyat, o'zining noyob xislatlari bi-lan ajralib turadi. Masalan, ot ko'z qorachig'ining naqadar qimmatli ekanligini usta xattotlarga bilishadi. Gap shundaki, otning ko'z qorachig'i solib tayyorlangan bo'yoq bilan yozilgan yozuv yaltiro-q-ligi, ko'rimliliigi va nafisligi bilan ajralib turadi. Bunday yozuv uzoq

muddat aslini yo'qotmaydi. Umar Hayyom "Navro'znoma"sida yoza-di: "Aytadilarki, to'rt oyoqlilar ichida otdan yaxshisi yo'q, u o'tlovchi to'rt oyoqlilarning podshohidir. Rasul alayhissalom: "Xayr yilqining peshonasiga yozilgan", deganlar. Kayxusrav: "Mening podshohligim-da otdan qimmatliroq narsa yo'q". Nasr bin Sayyor "Ot jang taxti va qurolining gulidir", – degan" [Umar Xayyom 1989, 18].

Qadimdan O'rta Osiyo eng ko'p ot yetishtirilgan hudud bo'lgan. 1246-yili O'rta Osiyoni kezib chiqqan sayyoh Plano Garpi-ni quyidagilarni e'tirof etadi: "Hayvonlarning ko'pligi jihatidan ular (O'rta Osiyoda yashagan xalqlar. – A.T.) nihoyatda boy insonlardir; tuya, sigir va echkilari bor. Otlarga kelsak, shu qadar ko'pki, dunyo-ning qolgan qismida shunchalar ot bo'lmasa kerak" [Kafeso'g'li 1988: 40]. Miloddan oldingi 49-yilda bir xun oilasining o'n ming bosh hay-voni va yetti ming oti, milodiy 83-yilda boshqa bir oilaning yuz o'n mingta qo'y va sigirlariga muqobil yigirma ming oti bo'lgan. Ko'k turklar va beklarning yilqilari esa, hadsiz-hisobsiz edi, deya qayd eti-ladi tarixiy manbalarda. Bu otlar sonlarining ko'pligi bilangina emas, asosan, nasldorligi, tez yugurishi va chidamliligi bilan ham mashhur bo'lgan. Chunonchi, ot ajdodlarimizning iqtisodini ta'minlovchi aso-siy tijorat moli ham hisoblangan. Ular qo'shni davlatlarga, chet el-larga ot yetkazib turishgan. Xorijda tarqalgan O'rta Osiyo naslli otlar turkiylarning shuhratini dunyoga tanitgan. 1800-yilda Xivaga kel-gan bir rus sayyohi o'z xotiralarida quyidagilarni yozadi: "Xivadalik davrimda menga u yerdagi arg'umoqlar juda ham yoqib qolgan edi. Ularning asosiy yemishlari jo'xori bo'lib, nisbatan kamtomoq va to'rt kunlik yo'lni oziqlanmasdan bosishlari mumkin. Ular faqat minishga moslashgan bo'lib, bo'yi basti katta otday, ingichka, tik qomatli, iyak-dor, yengil... Bir pud jo'xori arg'umoqning o'n kunlik yemishi bo'lib, uning bahosi 70 tiyin. Arg'umoqlarni Xivaga turkmanlar yetkazib turishadi va ularni faqat turkman egarlari bilan minadilar. Qirg'iz va bizning kazak egarlari to'g'ri kelmaydi. Arg'umoq tez yugurganda xuddi quyonga o'xshab bor gavdasi bilan cho'ziladi. Va bizning eng chopag'on rus otlaridan ikki marta tez yuguradi; ular yuvosh va aqlli bo'lib, daryolardan dadil suzib o'tadilar, vafodor va uyurlarda qo'lga tez o'rganadilar. Bu yerlarda bir arg'umoq uchun yuz so'm va undan ham ortiq haq to'laydilar" [Поездка торговца Абрасимова в Хиву. 1860, 96].

Ma'lumki, bizning turkiy xalqlar har qanday sharoitda ham o'zining azaliy, nodir san'ati, hunari, an'analarini saqlab qolishga intilgan va ko'pincha bunga erishgan ham. Jumladan, ajdodlarimiz ot tarbiyalash san'ati yalovini hech qachon qo'lidan tushirgan emas.

Abbosiylar xalifalaridan Mu'tasim, Vasiq va Mutavakkil zamonlarida (840-860) arab davlati idorasidagi turk qo'shinlarining soni ham ko'pchilikni tashkil etardi. Xalifalar ayni paytda otlarni tarbiyalash ishini turklarga topshirib qo'yishgan. Ota-bobolarimiz Islom dinini qabul qilgandan keyin o'zlari ot minish, tarbiyalash san'atini ham Yaqin Sharqqa olib kirdilar. Bu davrda "Aspi turk" (Turk oti) juda mashhur bo'lgan. Muarrix Usmon Turon "turk ot madaniyati" bilan birga ig'dig' (bichish), yalg'iz (qorato'riq), uloq, yom, yombi, yilqi kabi so'zlarning arab va fors tillariga o'tganligini qayd etadi [Turkiy xalqlar mafkurasi 1997, 92].

Shu o'rinda otning bizning lug'at boyligimizga ham katta "his-sa qo'shganligini" alohida ta'kidlash joiz. Darhaqiqat, tilimizda ot bilan bog'liq ko'plab so'zlar mavjud. Ularning ma'nosi faqat ayrim guruh orasidagina ma'lum. Buyuk tilshunos olim Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida otga aloqador yuzdan oshiq so'zlarning izohini beradi [Tilavov 2021, 15-21].

Shu o'rinda "ot" so'zining etimologiyasi haqida. "Ot so'zi" ba'zi mo'g'ulshunos olimlar tomonidan mo'g'ulcha deya aytiladi va bu fikr ancha e'tirozlarga yo'l ochdi.

Ibrohim Kafeso'g'li "O'rxun yodnomalari"da Kultegin mingan otlar nomlari bilan berilganligi va o'sha paytlardan beri tilimizda "OT" deb aytib kelayotganimiz so'zning asli Osiyo xunlarining qo'lga o'rgatilgan hayvon jinsidan bahs etgan; miloddan avvalgi Xitoy manbasi "Shichti"da aytib o'tilgan "khit-ti" yoki "Khiai-thi" bo'lishi kerakli va manba bu x u n c h a (ta'kid bizdan – A.T.) bo'lib, "hamisha katta bir kuch bilan sapchishga, otilishga xohishli" (fuul of mettle with a great power leaping) degan ma'noni anglatishini aytadi. Tarixchi olim o'z fikrini quyidagicha asoslashga harakat qiladi: "Turkchada "ot" so'zidan yasaluvchi otim (atim), hatlamoq (atlamak), otmoq (atmak) va boshqa so'zlarda ayni ma'no hozirgacha saqlanib qolgan. "Ot" so'zining mo'g'ulcha "akhta" (akxta) so'zi bilan aloqasi yo'q...".

Olimning fikrlari mantiqan to'g'ri va voqyelikdan uzoq emas, bizningcha. Chunki, ot (hayvon – A.T.) ko'pincha sapchishga, otilishga shay holatda ko'rinadi. Otlarning bu holati, ayniqsa, dostonlarda zo'r badiiy mahorat bilan tasvirlangan; "yulduzni ko'zlagan", "ko'kka qarab intilgan", "uchishga shay qush" deya ta'riflanishi otlardagi o'sha tabiiy xususiyatlarni namoyon etadi. Qolaversa, o'zbek tilidagi "otmoq", "otilmoq", "hatlamoq" so'zlarida ham yuqoridagi ma'no saqlangan.

"Yont" – "yo'nt" so'zi ham qadimgi turkchada bir ot jinsi va ot suruvlarini ifoda etgan so'zdir. Bu so'z Onado'lida joy nomlari-

ga nisbatan qo'llanilganda "yunt" shaklini olgan. O'g'iz qabilalaridan birining nomi "Ala yo'ntlyg'" bo'lgan. M.Koshg'ariyda bu nom biroz o'zgargan shaklda, ya'ni "Ula-yo'ndlug'" tarzda keladi. Tadqiqotchi B.O'gal devonda bu nomning yanglish yozilganligini aytadi. "Koshg'ariy davrida, – deydi olim, – bu so'zning "Ala yo'ndlug' / Ala yuntlug'" shaklda qo'llanilganiga hech shubha yo'q" [Ўғал 347-348]. Bizningcha, B.O'galning bu mulohazasi bir muncha izohtalabdir.

Ko'k turk va uyg'urlardagi "o'n ikki hayvonli" turk taqvimida bir yilning "ot" ma'nosidagi "yo'nd" bo'lishi xarakterlidir. Bundan tashqari, Onado'lidagi bir necha joy nomlarida ham ayni ma'noni ifodalagan so'zning saqlab qolingani guvoh bo'ldik: Yo'nd tog'i (Koniya), "Yo'nd qishlog'i" (Edirna).

Ma'lumki, tilimizda ot suruviga nisbatan "yilqi" so'zi qo'llaniladi. Dostonlarimizda ham bu so'z ana shu ma'noda keladi:

Yilqi ichinda o'zi kelgan sinlidir,
To'bishqon tuyoqli, marol bellidir.

(“Alpomish” dostonidan).

Radlov "yilqi" so'zining asl ma'nosining "jonli hayvon" ekanligini qayd etadi. Ko'k turk yozuv yodnomalarida ham yilqining, umuman hayvonlar uchun ishlatilganligini ko'ramiz. Ba'zan "to'rt adaqliq – yilqim" deyish bilan suruvning hayvon bo'lganligi aytmoqchi bo'lingan. Qadimgi turkiylar o'z mulki hisoblangan hayvonlarga tamg'a urishgan. Shu sababdan bo'lsa kerak, Ko'k turk yodnomalarida "tamg'aliq yilqi" ifodasini uchratamiz. "Dada Qo'rquyt kitobi"da ham "ylqi" so'zi faqatgina ot suruvi uchun qo'llanilgan: "... yurib-yurib kofirning ылqisiga duch keldi. Bir ot topsam tutib minayin, – dedi".

"Otli ko'chmanchilik madaniyati", jumladan, ko'pincha ot ustida yurish, doimiy harakat ot eti va sutini iste'mol qilish, O'rta Osiyo aholisining sog'ligiga ham ijobiy ta'sir etgan. O'tgan asrning o'rtalarida bu "otli ko'chmanchi"larning orasida kevgan V.Radlov, afyunning ularga deyarli zarar ko'rsatmasligini ko'rib hayratga tushgan. "Afyun chekkan xitoyliklar o'sha zahoti turgan joyida cho'kib o'larkan, ko'chmanchilarda afyundan o'lgan kishi yo'q edi", deydi olim [Bahouddin 1991, 71]. Ot ajdodlarimiz tarixida faqatgina oddiy ulov emas, eng yaxshi jang quroli ham edi. Ot tufayli turk xoqonlari hududlarini kengaytirdilar, zafarlarga erishdilar. Zero, azaldan ajdodlarimizning siyosiy tashkiloti va qo'shin qobiliyati boshqa qavmlardan ustun edi. Chunki ular birinchi bo'lib otdan muhoroaba (jang) vositasi o'laroq foydalandilar va hatto jahon hokimiyati da'vosida bo'ldilar. Ot ustida jang qilish, "chavandoz qiyofati" deb nom olgan kiyimlar ham ajdod-

larimizning ijodidir. Tarixiy manbalar O'rta Osiyo ayollarining ot
jang qilish san'atini yaxshi egallaganliklaridan xabar bermoqda.

Otning ajdodlarimiz uchun muhim jang quroli, eng yaqin
yo'ldosh bo'lganligini, turkiy xalqlarning qadimgi yozma yodgor-
liklari ham isbotlamoqda. Bu yodnomalarda ot boqish, uning tarbi-
yasi, turk xoqonlarining zafar qozonishlarida otning yordami ta'kid-
lanadi. Jumladan, turk xoqoni Eltarishning kichik o'g'li Kultegin
qabriga qo'yilgan bitikda ("O'rxun bitiklaridan) mingan otlar sifati-
lari, nomlari alohida aytib o'tiladi. "(Kultegin – A.T.) eng avval Tad-
qan Churning Bo'z otini minib hujum qildi. U ot o'shanda o'ldi. Ikkin-
chi bor, Ishbara Yamtarning Bo'z otini minib hujum qildi, ot o'shanda
o'ldi. Uchinchi bor yegan Selig bekning to'riq otini minib hujum qildi,
u ot o'shanda o'ldi" [Qadimgi hikmatlar. 1987: 28].

Bu kabi harbiy yurishlarda Kulteginning Bayirqun, Al Shal-
chin, Azman, Ugsizlarning oq otini, Azning kulrang otini minganligi
hikoya qilinadi.

E'tiborli tomoni shundaki, vafot etgan shaxs tilidan, yaqin
qarindoshlarining keyingi avlodga iztirob, achinish bilan aytgan
gaplarida o'sha shaxs otlaridan ayrilganligi eslatiladi:

Menga qaraydigan Aguk Qatun
yerimdan ayrildim.
Tangrili davlatimdan, o'g'illarimdan,
qizlarimdan,
olti ming yilqimdan ayrildim.
Xoqonimning tulpori, qora xalqi,
mashhur qahramonlarim,
...qiz-kelinlarim (dan) ayrildim.
(Uyuq Turan yodnomasi, 41).

Qadimgi turklar mashhur otlarda qanot borligi, binobarin
bunday otlarning uchishiga ishonishgan. Eligeshdan topilgan yod-
nomada ham (yenisey bitiklari):

Uchar otlarimdan ayrilib,
Qora xalqimni yo'qotdim, yo'qolib
ketdim men, – deyiladi (42-bet).

Qadimgi turk davriga oid qog'ozga yozilgan yagona, nodir
yodgorlik hisoblangan "Irq bitigi" (Ta'birnoma)da ot bilan bog'liq
ishonch-e'tiqodlarning, mifologik tushunchalarning ifodasini
ko'ramiz. Bir misol:

Men chavkar¹ otli taqdir² tangrisiman,

¹Ya'ni ola otli.

²Ayn. yo'l.

Kunduz va kechqurun
(otni) yeldiraman.
U ikki oy oldin
Odam o'g'lini¹ uchratdi.
Odam qo'rqdi,
"Qo'rqma", dedi u.
Bilib qo'ying: bu – yaxshi.

(47-bet)

Turkiylar Ko'k – Tangrisining ham bir oti borligiga ishonishgan. Keltirilgan parchada ana shu qadimiy, botil e'tiqodning ta'siri sezilib turibdi.

Bitikda ot inson qadar aqlli jonzot, his-tuyg'uli tarzda tasvirlanadi:

So'qir toycha ayg'irlar orasida
Shifo izladi.
Kun o'rtasigacha bo'zladi,
Tun o'rtasigacha qon yig'ladi
Oq ot dushmanini
Uch avloddan ajratib
tavba qilishga va o'tinishga
majbur qildi, deyishadi...
Bilib qo'ying: bu – yaxshi. (50-bet).

Otning magik qudratga egaligi va uning qushlar bilan bog'liq holda tilga olinishini ot haqidagi qadimiy tushunchalarning bitikdagi ifodasi o'laroq qabul qilish kerak.

Men uyur uchun kuch beruvchi ayg'irman,
Yong'oq daraxti (bor manzil) – yozlik (joy)im,
Qushlar ko'p joy qishlik (joy)imdir,
O'sha yerda turib shodlanaman, – deydi,
Bilib qo'ying: bu – yaxshi. (52-bet).

Quyidagi parchalarda esa ajdodlarimizning nodir san'ati – ot tarbiyasiga o'ta hassoslik bilan e'tibor berish lozimligi uqtiriladi:

Otni noto'g'ri tushovladi,
Yurishga majoli yo'q deyishadi.
Bilib qo'ying: bu – yomon. (53-bet)
Semiz ot og'zi qattiq bo'ldi²,
Egasi uni parvarish qilishni
uddalay olmadi, der,

¹Inson.

¹ Ya'ni yeyishdan qoladi

Bilib qo'ying: bu – yomon. (58-bet).

Ajdodlarimiz tarixida otning tutgan o'rni, bu hayvonning turkiy xalqlar madaniyatiga ko'rsatgan ijobiy ta'siri haqidagi muhim ma'lumotlarni XI asrning buyuk filologi Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida beradi. V.M.Jirmunskiy va H.Zarifovlar to'g'ri ta'kidlaganlaridek, dasht xalqlari, jumladan, turkiy tilli xalqlarning tili otning turlari, yoshi, ranglari va hokazolarini ifodalovchi so'zlar-ga boy [Жирмунский, Зарифов 1947, 353].

Chunonchi, M.Koshg'ariy bu asarida ot bilan bog'liq turkiy so'zlar izohini berar ekan, tilimizning boyligini, shu bilan birga lug'at xazinamizga otning qo'shgan "hissasi"ni isbotlab beradi. Olim **"Ot turkning qanotidir", "Qush qanoti bilan, er oti bilan"**¹, **"Yayov kishining qiymati yo'qdir"** kabi maqollarni keltirib turk va otning bir-biriga naqadar yaqinligini va ota-bobolarimizning haqli g'urur va tuyg'ularini ko'rsatadi.

Mahmud Koshg'ariyning ma'lumot berishicha, ota-bobolarimiz otlarni maxsus joylarda tarbiyalashgan [Девону луғотит турк. 1967:]. Olim ajdodlarimizning otni tarbiyalashda yalang'och holatida ham minish mashqlari o'tkazilishini qayd etadi². Natijada, bunday otlar yugruk yoxud yugurgan, yorig'a, eshkin, erik kabi yugurish sifatlariga ega bo'ladi³.

Ot tanlashda avvalo uning zoti surishtiriladi. Devonda bu xusus ham e'tibordan chetda qolmagan.

Yugurdi kevel at,
Chaqildi qizil ot.
Kuyirgu arug at,
Sagrap анын о'rtенур⁴.

"Zotdor ot yugurganda tuyoqlari ostidan chiqarayotgan qizil olovdan quruq o'tgan yonadi).

Devonda ot bilan bog'liq she'riy parchalar ko'p uchraydi:

Qancha bo'lsang ey o'g'ul,
Erding munda tinch va mo'l.
Otdin endi uz ko'ngil,
Noloyiq ish aylading. T. 1, 104)
Uchqur otim sho'xliq qildi,
Sho'xlik qilar yerni ko'rdi.

² Qarang: Ot bo'ldi er yigitning qanoati,
Yugruk, minsa kimning kuchi yetadi ("Xoldorxon" dostonidan).

¹Devonu lug'otit turk, mundi.

² Qarang: "DLT". Югрук, јоріға, эшкін, эрік.

³ "DLT". "Чакылды".

Ko'kni bosib bulut keldi,
Bahor seli o'ynab yog'di. (T. 1, 157)

Mahmud Koshg'ariy ot bilan bog'liq hikmatli so'zlarni ham keltiradi:

yetkur mening so'zimni olimlarga, hoy,
Baytal tinar otlarga
qo'shilganda toy. (T. 1, 214)
yetkar mening so'zimni olimlarga, hoy,
Tinar biya minilsa, ot bo'lganda toy. [T. III, 173]

Ot hadya etish – turkiy xalqlardagi juda qadimiy odatlardan-dir. Otni bir xonlik yo beklik ikkinchisiga eng maqbul sovg'a sifati-da bergan. Masalan, Abbosiy xalifasi o'zining elchisi Ibn Attor orqali Xorazm shohi Jaloliddinga yuborgan hadyalari ichida butun anjom-lari oltin bilan bezatilgan, tuyoqlariga qiymati 100 dinor bo'lgan qimmatbaho halqalar osilgan ikki ot, bundan tashqari ustida Rum (Vizantiya) yoping'ichi va zirxli yoping'ichlari bo'lgan o'ttiz ot, o'ttiz sayis bor edi. Olovuddin Kayqubodning esa Jaloliddinga yuz ot va el-lik xachir yuborganligi ma'lum. "Dada Qo'rqud kitobi"da ham bu odat bilan bog'liq bir lavha bor [Абдуллаев 1995, 45] "Devonu lug'otit turk"da ajdodlarimizda mavjud bu odat "sing'ut", "yag'rilandi", "idx-ti", "artut" so'zlariga izoh berishda tilga olingan.

Ushbu asarda ot xastaliklarining nomi va ularni davolash yo'llari haqida qimmatli tavsiyalar berilgan. Devonda xastaliklar, jumladan, otda ko'ringan xastaliklarga nisbatan "ig" so'zi (T. 1, 48) qo'llanilgan. Keksa chavandozlar bilan suhbatlarda otdagi kasal-liklarni ko'pincha dog'lash, qon olish, turli tog' giyohlari qo'yish bi- lan davolashganiga guvoh bo'lgan edik. Ayni davolash yo'llari haqi- da "Devon"da ham "dog'", "tog'ladi", "tog'latti", "chekdi", "chekturdi", "ang'do'z" so'zlarining izohida ma'lumot beriladi.

Ajdodlarimizning ot bilan bog'liq mifik tushunchalari "turk va ot" mavzuining muhim sahifasini tashkil etadi. Bu ma'lumotlar dostonlarimizdagi mifik ot obrazining ko'p jihatlarini yoritishda, mohiyatini tushuntirishda yaxshi yordam beradi.

Masalan, qabilasining otdan tarqalganligiga¹, qabilani shu hayvon qo'riqlashiga ishonganlar otning go'shtini yeyishmas, hatto uni cho'chitishmas, ozor berishmas, ardoqlashardi. Ularning ishon- chiga ko'ra, kimki qabilasi uchun muqaddas sanalgan hayvonni hur- mat qilmasa, o'ldirsa, uning boshiga katta falokatlar keladi².

¹Boshqird eposida bosh qahramon – Buzans botirni ot tuqqanligi haqida o'sha xalq rivoyati mavjud.

²Qiyoslang: "Mendan senga nasihat shuki, qayerda bo'lmagin: jangda bo'lasanmi,

Ma'lumki, qadim odatlarga ko'ra, qavmlar o'zlarini totemning nomi bilan atashgan, uning tunj, marmar va oddiy toshdan haykallarini yasashgan. Jumladan, turk qavmlaridan bo'lmish yoqutlar ham totem deb qabul qilgan hayvonni ism-sharif o'laroq qabul qilganlar. Binobarin, kimning qaysi qabiladan ekanligini osonlikcha ajratish mumkin bo'lgan.

Hodi Zarifov eramizdan ilgarigi ba'zi shaxslarning (masalan, Vishtasp – jangovar yoki asov ot sohibi, Aspanja – otboz) nomlarida “asp” (ot) so'zining borligini qayd etadilarki [Зарифов 77], fikrimizcha, bu ham ajdodlarimizdagi ot totemining izlaridandir. Shu o'rinda jumhuriyatimizdagi ba'zi joy nomlarida ham “ot” yoki “asp” so'zlarining borligini ta'kidlamoqchimiz:

Olot (aslida ola ot, Buxoro viloyatida)

Qo'ng'iro't (qo'ng'ir ot, Surxondaryo vohasida, Qoraqalpog'iston Respublikasida)

Samandarak (Farg'ona viloyati, Bag'dod tumanidagi bir qishloq nomi)

Xazorasp (forscha “xazor” – ming, “asp” – ot, Xorazm viloyatidagi bir tuman)

To'rtayg'ir (Samarqand viloyati, Oqdaryo tumanidagi qishloq nomi).

O'rta Osiyo va Sibirda yashagan turkiylar totem deb bilganlari hayvonlarning, jumladan otning insonlarga yaxshilik keltirish bilan birga yomonlik ham keltirishi mumkinligiga ishongan, ya'ni ma'lum ma'noda otdan cho'chishgan ham. Shu sababli, ot kabi muqaddas sanalgan hayvonlarning suyaklari yoxud shakllari bir joyga to'plانب, ulardan “yaxshilik” va shafqat so'ralgan. Biz kuzatishlarimiz davomida xalqimiz orasida “Otning o'ligiga ham ishonma, qochib ketadi”, “ot asli janoza uchun yaratilgan, shuning uchun qachon bir janoza chiqarkan-u, xabarini yetkazar ekanman, deb kutib turadi”¹, “ot o'lsa hamki, uning kalla suyagini bog'lab qo'y” kabi ot haqidagi

o'limda bo'lasanmi, qirq kunlik ochlikda qolasanmi, istasang chanqoqlikdan o'lib qol, uyqusizlikdan oyoqda turolmaydigan bo'l, ammo o'sha paytda o'zingni o'ylamasdan, o'zingga qaramasdan G'irotingga qaragin, uning har bir hojatini chiqar. Shundan keyingina o'zingga qaraysan. Nozikkina chaqaloqqa qaragan kabi qaragin unga, toki G'iro't senga uka bo'lsin, seni dunyo torliklaridan, azob-ububatlaridan, hamma-hammasidan cening o'rtog'ing, aka-ukang emas, mana shu G'iro'tng qutqarajak. Buni hech qachon esingdan chiqarma. Va yana shuni bilib qo'yingki, G'iro'tni esingdan chiqarganing, unga e'tibor bermay qo'ygani kuning, unga bo'lgan sevging kamaygan kuni boshingga balo-ofatlarning eng kattasi keladi”. Go'ro'g'lining maydonga chiqiqshi / turk xalq dostoni. – Istanbul, 1990. – B. 48.

¹Otning xabarlashuv vositasi sifatida ham ahamiyati katta bo'lgan.

salbiy iboralar ham mavjudligiga guvoh bo'ldik. Ayni animistik tushunchani ifodalovchi bir sav (maqol)ni esa Mahmud Koshg'ariy ham keltiradi: "jung boshin jularlab kenilgi" – otning boshini qaynatgandan keyin yemoqchi bo'lsang, qochmasligi uchun unga avval no'xta solib bog'la, keyin yegin [Девону луғотит турк, 16-17].

"HAYVON – ONA" ishonchi ham ota-bobolarimiz orasida keng tarqalgan. Professor Abdulqodir Inon "Shomonizm" nomli asarda (Anqara, 1995) bu ishonchga "arvoh ishonchi" deya nom beradi. Ona – hayvon butun boshli qabilaning emas, bir kishining (shomonning – A.T.) ruhi edi. Bu ishonchga ko'ra, ruh – Ona – hayvon shomonga butun hayoti davomida yordam beradi. Bu ruh – hayvon "iye kыл" deb atalgan. Kimning Ona – hayvoni kichik, kuchsiz bo'lsa, bu kishining qabiladagi obro'si ham ancha past bo'lgan. Bir shomon katta bo'lgach, boshqa bir hayvonni Ona-hayvon o'laroq qabul qilardi. Biroq bu "o'zgarish" hayoti davomida uch martagina sodir etilishi mumkin edi.

Eng maqbul sanalgan "ko'rinmas Ona-hayvon ruhlar" **ayg'ir** (ta'kid bizdan – A.T.), buqa, kiyik va ayiq, yomonlari esa bo'ri va it edi [Мифы народов мира. 1980: 300]. Turk mifologiyasida kichik ayiq burji ikki ot, buyuk ayiq burji esa ularni quvgan yetti bo'ridir. Umuman, "конь играет важную роль во многих мифологических системах Евразии. Является атрибутом (или образом) ряда божеств. На коню передвигаются (по небу и из одной стихии или мира в другой), боги и герои. В индоевропейском близнецовом мифе в виде двух коней представлялись божественные Близнецы и связанные с ними – два мифологических представителя – родоначальники племени. Общим для индо-европейских народов является образ бога солнца на боевой колеснице, запряженной конями, причем само Солнце представляется в виде колеса" [Мифы народов мира 1980, 143].

Xulosa

Jumhuriyatimiz mustaqillikka erishgach, xalq qadriyatlariga bo'lgan munosabat, qolaversa "xalq hayotini qamrab olgan jonli, hayotiy bo'yoqlar bilan yoritilgan haqiqiy xalq tarixi"ni tuzib uni keng jamoatchilikka yetkazish masalasi davlat siyosati maqomida hal etilmoqda. Bunday tarix kitobining yuzaga kelishi uchun esa, tabiiyki, bir necha manbalarga ehtiyoj seziladi. Boy va qimmatli ma'naviy xazinamiz – o'zbek xalq ijodiyoti, ana shunday muhim, aytish mumkinki, birlamchi manbalardandir. Chunki bu asarlardagi "har bir jumla va tarixiy fakt tarix kitoblari sahifalarida ta'kidlanmagan u yoki

bu voqealarni eslatishi, ularni qayta tiklashga yordam berishi va eng muhimi ijodkor xalqning mavjud ijtimoiy-siyosiy tuzumga bo'lgan real munosabatini, dunyoqarashi va estetik ideallarini haqqoniy ochiq-oydin ko'rsatib berishi shubhasizdir". Chunonchi, bu ijod namunalari xalqimizning ishonch-e'tiqodlari, rasm-rusumlari, dunyoqarashi bilan mantiqan bog'lanib ketgan qadriyatlar o'z ifodasini topgan. Faqat ana shu javohirotni tizimli tarzda tadqiq etib keng jamoatchilikka ko'rsatish – ilmdagi, xususan, folklorshunoslikdagi dolzarb vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Maqolamizning yakunlovchi eng muhim xulosalarini quyidagicha bayon etishni ma'qul ko'rdik:

1. Turkiy xalqlar tarixini otsiz tasavvur qilish mumkin emas. Chunonchi, tarixchilar "otli cho'pon" yoki "ko'chmanchi otli madaniyat" deb ataluvchi madaniyatning paydo bo'lishi va otning ilk bora qo'lga o'rgatilishini bizning ajdodlarimizga bog'lash mumkinligini e'tirof etishmoqda.

2. Ot bilan bog'liq to'plaganimiz ashyoviy dalillar – qabrtoshlardagi ot suratlari, ot haykallari, qoya toshlardagi ot rasmlari, Oltoy hududidan topilgan; turkiylarga oid eng qadimiy ashyo deb hisoblanayotgan gilamdagi ot tasvirlari, xalqimiz orasida hozirgacha yashab kelayotgan ot bilan bog'liq inonchlar otning totem hayvon sifatida alohida o'rni borligini tasdiqlaydi. Yana ma'lum bo'ldiki, birorta totem hayvon tushunchasi xalq hayotidan tasodifan o'rin olmaydi. Totem sifatida ulug'langan hayvonlar albatta o'zidagi bir necha xislatlari bilan insondan ustun yoxud insonning eng yaqin yordamchisi hisoblangan. Binobarin, otning aqlliligi, sezgirligi, uzoq masofani yaqin qilishi kabi xislatlari ota-bobolarimiz tomonidan bu hayvonning muqaddaslashtirilishiga va e'zozlanishiga asos bo'lgan. Ot bilan bog'liq topilmalar ajdodlarimizning otga bo'lgan ana shu hurmat va e'zozini tasdiqlash barobarida, ularning yuksak madaniyat va nafis san'at sohibi bo'lganliklarini namoyon qilmoqda.

3. O'zbek xalq dostonlaridagi ot obrazining tarixiy va hayotiy asoslarini tahlil etish, bu obrazning badiiy jihatdan mukammal ishlaganligini aniqlashtirish uchun ot bilan bog'liq topilmalar, shu bilan birga turkiylar tarixida otning tutgan o'rni, mifologik dunyoqarash va ot, qadimiy bitiklarda ot, ot haqida ajdodlarimiz yozib qoldirgan asarlar – "baytarnoma"larda ot kabi masalalarga imkon doirasida oydinlik kiritildi.

4. Tarixiy obidalarda totem o'laroq madh etilgan ot ko'p jihatdan hayotiy zamanga ega bo'lgan, bu hayvon bilan bog'liq hikoya, rivoyat va afsonalar bilan tasdiqlanishi lozim edi. Chunonchi, mavzu yuzasidan yaqin o'n yil davomida o'lkamizning turli viloyatlaridan

va qardosh xalqlardan yiqqanimiz ot bilan bog'liq ilk qarashda afsonanamo, biroq hayotiy hikoyalarning, termalarning ayni paytda ham ommaviy tarzda yashab kelayotganligini tabiiy hodisa deb qabul qilish lozim.

5. Yuqorida qayd etilgan xulosalar otning xalq baxshisi tomonidan sevib kuylanishi, dostonga kirishi uchun tarixiy zarurat va hayotiy zaminni yuzaga keltirgandir.

Adabiyotlar

- Зарифов Х.Т. 1967. "Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар: Жанговар отнинг қадимий асосларига доир". *Ўзбек халқ оғзаки ижоди бўйича тадқиқотлар. 4-китоб Пўлкан шоир*. Тошкент: Фан.
- Мирзаев Т. 1968. *"Алпомиш" дostonининг ўзбек вариантлари*. Тошкент: Фан.
- Саидов М. 1970. *Ўзбек халқ дostonчилигида бадиий маҳорат*. Тошкент: Фан.
- Саримсоқов Б. 1982. "Эпик жанрлар диффузияси". *Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари*. Тошкент: Фан.
- Древные авторы о Средней Азии*. 1940. Ташкент: Фан.
- Гўрўғлининг туғилиши*. 1967. Айтувчи: Пўлкан шоир. Ташкент: Фан.
- Умар, Ҳайём. 1989. *Наврўзнама*. Ташкент: Меҳнат.
- Кафесўғли И. 1988. *Турк миллий маданияти*. Истанбул.
- Поездка торговца Абрасимова в Хиву. 1860. Санкт-Петербург.
- Тилавов А. 2021. *От образи: тарих, таҳлил ва талқин*. Тошкент: Sano-standart.
- Баҳроуддин Ўгал. 1991. *Турк маданияти тарихига кириш*. 1-жилд. Анқара.
- Қадимги ҳикматлар*. 1987. Тошкент: Фан.
- Жирмунский В.М., Зарифов Х. 1947. *Узбекский народный героический эпос*. Москва: Наука.
- Девону луғотит турк*. 1967. Индекс-луғат. Тошкент: Фан.
- Абдуллаев Р. 1995. "Асл тулпорлар". *Ўзбекистон адабиёти ва санъати*. 1 сентябрь.
- Аҳмедов Б. 1992. *Ўзбек улуси*. Тошкент: Фан.
- Мифы народов мира*. 1980. Москва: Наука.

Historical foundations of the epic horse image

Abdumurod Tilavov¹

Abstract

The article provides a gradual presentation of the historical works that led to the artistically perfect depiction of the epic horse in the epics. The place of the horse in the history of the Turkic peoples, the confessions of historians in this regard, the findings of the horse in ancient manuscript sources, in short, the ideology of the Turkic peoples is compared with the image of a war horse in the epics.

As characteristic of the war horses described in folk epics, they appear to be the most perfect of the natural horses, as well as the horse features expressed in mythological and totemistic beliefs. In this respect it was understood that the war horses in the epics must be directly or indirectly dependent on water horses and celestial horses in order to be true tulpars.

In this article, we will take a closer look at the natural, religious beliefs and views that underlie the creation of the epic horse image in folk epics.

The article also includes “nomadic mavaniyer”, “animal-mother” traditions and beliefs, “Devonu lug'otut-turk” and commentary on Turkish words related to the horse, analysis of the image of the horse in the Karvash folk epics and interpretations took place.

Key words: *epic horse image, Turkish mythology, history, written monuments.*

References

- Zarifov H.T. 1967. “O‘zbek xalq dostonlarining tarixiy asoslari bo‘yicha tekshirishlar: Jangovar otning qadimiy asoslariga doir”. *O‘zbek xalq og‘zaki ijodi bo‘yicha tadqiqotlar. 4-kitob Po‘lkan shoir*. Toshkent: Fan.
- Mirzaev T. 1968. “Alpomish” dostonining o‘zbek variantlari. Toshkent: Fan.
- Saidov M. 1970. *O‘zbek xalq dostonchiligida badiiy mahorat*. Toshkent: Fan.
- Sarimsoqov B. 1982. “Epik janrlar diffuziyasi”. *O‘zbek folklorining epik*

¹ *Abdumurod X. Tilavov* – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.

E-mail: a.tilavov@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2428-7547

For citation: Tilavov, A.X. 2022. “Historical foundations of the epic horse image”. *Uzbekistan: Language and Culture* 1 (2): 76-91.

- janrlari*. Toshkent: Fan.
- Drevnie avtor i o Sredney Azii*. 1940. Tashkent: Fan.
- Go'ro'g'lining tug'ilishi*. 1967. Aytuvchi: Po'ltkan shoir. Tashkent: Fan.
- Umar, Hayyom. 1989. *Navro'znoma*. Tashkent: Mehnat.
- Kafeso'g'li I. 1988. *Turk milliy madaniyati*. Istanbul.
- Poezdka trgovsa Abrasimova v Xivu*. 1860. Sankt-Peterburg.
- Tilavov A. 2021. *Ot obrazi: tarix, tahlil va talqin*. Toshkent: Sano-standart.
- Bahouddin O'gal. 1991. *Turk madaniyati tarixiga kirish*. 1-jild. Anqara.
- Qadimgi hikmatlar*. 1987. Toshkent: Fan.
- Jirmunskiy V.M., Zarifov X. 1947. *Uzbekskiy narodnyy geroicheskiy epos*. Moskva: Nauka.
- Devonu lug'otit turk*. 1967. Indeks-lug'at. Toshkent: Fan.
- Abdullaev R. 1995. "Asl tulporlar". *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*. 1 sentyabr.
- Ahmedov B. 1992. *O'zbek ulusi*. Toshkent: Fan.
- Mify narodov mira*. 1980. Moskva: Nauka.